

Taalkunde voor de tweede fase van het vwo

Docentenhandleiding

HANS HULSHOF
MAAIKE RIETMEIJER
ARIE VERHAGEN

TAALKUNDE
VOOR DE
TWEEDE FASE
VAN HET VWO

Docentenhandleiding

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze uitgave is ontwikkeld met subsidie van de Gratama Stichting, het Leids Universiteits Fonds (LUF) en de Faculteit der Letteren van de Universiteit Leiden.

Ontwerp omslag: Sabine Mannel, Neon grafische vormgeving
Lay out: v3-Services, Baarn

Afbeelding omslag: © Jan Vervoort

ISBN-13 978 90 5356 896 5

ISBN-10 90 5356 896 4

NUR 616

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

Inleiding 9

- Aanleiding 9
- Inhoud, aanpak en doelstellingen 10
- In het lesprogramma Nederlands 12
- Wat valt er onder taalkunde? 13
- Meer informatie 14

1 Taal en communicatie 15

- 1.1 Antwoorden 15
 - 1.1.1 Inleiding: niets zonder taal 15
 - 1.1.2 Mensentaal en communicatie bij dieren 16
 - 1.1.3 Weinig klanken versus veel signalen: dubbele articulatie 18
- 1.2 Meer informatie 19
- 1.3 Onderzoeksoopdrachten 19
- 1.4 Toetssuggestie 20

2 Taalvariatie 22

- 2.1 Antwoorden 22
 - 2.1.1 Inleiding: de standaard en de rest 22
 - 2.1.2 De oorzaken van verschil 24
 - 2.1.3 Poldernederlands 27
 - 2.1.4 Jongerentaal, groepstaal 29

- 2.2 Meer informatie 31
- 2.3 Onderzoeksopdrachten 31
- 2.4 Toetssuggestie 32

3 Taalverwerving 35

- 3.1 Antwoorden 36
 - 3.1.1 Inleiding: moedertaal 36
 - 3.1.2 Hoe leren kinderen taal? Theorieën over taalverwerving 36
 - 3.1.3 Fases in taalverwerving 40
 - 3.1.4 Tweektaligheid 45
- 3.2 Meer informatie 46
- 3.3 Onderzoeksopdrachten 47
- 3.4 Toetssuggestie 47

4 Taalverandering 52

- 4.1 Antwoorden 52
 - 4.1.1 Inleiding: taal in verband 52
 - 4.1.2 Klankverandering 54
 - 4.1.3 Grammaticale veranderingen 56
 - 4.1.4 Verandering van betekenis en van gebruiken 57
- 4.2 Meer informatie 61
- 4.3 Onderzoeksopdrachten 62
- 4.4 Toetssuggestie 63

5 Pragmatiek 66

- 5.1 Antwoorden 66
 - 5.1.1 Inleiding: de sociale rol van taal 66
 - 5.1.2 Taal is samenwerken 67
 - 5.1.3 Beleefd taalgebruik 70
 - 5.1.4 In gesprek 72
- 5.2 Meer informatie 74
- 5.3 Onderzoeksopdrachten 74
- 5.4 Toetssuggestie 75

6 Semantiek 78

- 6.1 Antwoorden 78
 - 6.1.1 Inleiding: betekenis begrijpen 78
 - 6.1.2 Semantiek van zelfstandig naamwoorden 79
 - 6.1.3 Semantiek van zinnen en zinsdelen 83
 - 6.1.4 Cultuur en betekenis 84
 - 6.1.5 Het onthouden van betekenis 87
- 6.2 Meer informatie 89
- 6.3 Onderzoekopdrachten 89
- 6.4 Toetssuggestie 90

7 Grammatica 95

- 7.1 Antwoorden 95
 - 7.1.1 Inleiding: de regels van taal 95
 - 7.1.2 Woorden 97
 - 7.1.3 Zinnen 99
 - 7.1.4 Zinsdelen 104
- 7.2 Meer informatie 106
- 7.3 Onderzoekopdrachten 106
- 7.4 Toetssuggestie 109

INLEIDING

Aanleiding

Het schoolvak Nederlands kampt, net als de andere moderne talenvakken, met een imagoprobleem. Taalvaardigheidsonderwijs overheerst op dit moment het schoolvak Nederlands. Deze invulling biedt leerlingen niet alleen weinig inhoudelijke uitdaging, maar geeft ook geen goed beeld van wat een eventuele studie Nederlands zou kunnen inhouden. Literatuur krijgt minder aandacht, en het onderdeel taalkunde schittert reeds lang door afwezigheid, in ieder geval in de eindexamenprogramma's. Waarom de studie van taal in het algemeen, en die van het Nederlands in het bijzonder, van belang zouden kunnen zijn, blijft dan ook voor veel leerlingen schimmig.

Het ministerie van OCW heeft begin 2004 besloten scholen meer keuzeruimte te geven en stimuleert scholen deze ruimte bij Nederlands in te vullen met taalkunde, onder andere om het schoolvak een meer inhoudelijke invulling te geven. Dat kan met behulp van dit onderwerp, omdat het vak taalkunde een belangwekkende, intellectueel en maatschappelijk gezien, relevante inhoud heeft. Inhoud die vrij veel aandacht krijgt in de media (van Poldernederlands en taalverloedering tot semantische primitieven en het nut van *er*, om enkele recente voorbeelden te noemen), maar waarvan leerlingen meestal niets te horen krijgen. Meer algemene argumenten voor het opnemen van taalkunde zijn: het culturele belang (inzicht in taal als geestelijk en maatschappelijk fenomeen) en het sociale belang (inzicht in factoren die communicatie belemmeren en bevorderen). Het kweken van begrip voor wetenschappelijk onderzoek en het voorkomen van vooroordelen over taal(gebruikers) als gevolg van oppervlakkige observaties zijn concrete argumenten voor invoering van taalkunde.

Het boek *Taalkunde voor de tweede fase van het vwo* verschilt qua inhoud en doelstelling van de gangbare leergangen voor Nederlands. De inhoud is, anders dan in die leergangen gebruikelijk is, uitsluitend gericht op taalkundige onderwerpen, die op een wetenschappelijke manier worden behandeld. De inhoud staat los van het taalvaardigheidsonderwijs:

taalkunde wordt als autonoom vak beoefend. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat niet de bestaande lesmethoden Nederlands tot voorbeeld hebben gediend, maar moderne methoden voor vakken als biologie, natuurkunde en scheikunde. Stuk voor stuk vakken die 'moeilijk' mogen zijn, uitdagend en in ieder geval niet saai. Wij vinden dat het schoolvak Nederlands daarvan wel iets meer zou mogen hebben, onder andere om van het huidige imagoprobleem af te komen, en bieden vanuit dat idee deze methode aan.

Inhoud, aanpak en doelstellingen

De methode heeft twee componenten: (1) het aanbrenge van systematische kennis over taal en taalverschijnselen via redactionele teksten en bronteksten; (2) het verwerken van de leerstof via vragen bij teksten over taalkundige onderwerpen en het uitwerken van schrijf- en onderzoeksopdrachten. De opgenomen teksten zijn *interessant* (de leerlingen kunnen antwoorden vinden op eigen vragen), *authentiek* (rechtstreeks uit de bron, niet voor leerlingen geschreven of herschreven) en *uitdagend* (pittig, maar door de steun van de opdrachten te analyseren en te verwerken).

Door deze manier van behandelen is de rol van de docent anders dan in het vaardigheidsonderwijs. De leerlingen hebben van de docent een kader nodig dat maakt dat ze de in het boek geleverde informatie kunnen begrijpen en verwerken. De ene klas zal misschien wat extra uitleg nodig hebben, terwijl een andere klas nog wel een stapje verder kan. Dat oordeel is zoals altijd aan de docent, maar de docent moet in ieder geval intensief bij de behandeling van de lesstof betrokken zijn.

De doelstelling van het boek stelt dus *niet vaardigheid maar kennis* centraal. De hoofdstukken hebben als centrale doelstelling het verwerven van kennis over taal en taalverschijnselen. De leerdoelen liggen niet alleen op het gebied van reproduceerbare taalkundige kennis, maar ook op het gebied van de toepassing en onderzoeksvaardigheden die typisch zijn voor de taalkunde (bijvoorbeeld het verzamelen van taalmateriaal ter toetsing van een taalkundig vermoeden). Per hoofdstuk wordt een afsluitende toets gemaakt om een beoordeling van de leerresultaten te ondersteunen. Doordat de leerdoelen bij elk hoofdstuk en elke paragraaf expliciet zijn aangegeven, kan de leerling zelf nagaan of die doelen zijn bereikt.

De behandeling van de onderwerpen begint klassikaal via uitleg en onderwijsleergesprek, maar gaat, afhankelijk van het niveau, over in studerend lezen en het uitwerken van vragen en opdrachten, individueel of in groepen. De docent kan zelf uitmaken welke werkvormen (afwisselend) gebruikt kunnen worden. We noemen hier, naast directe instructie, nog samenwerkend leren en zelfstandig werken in de vorm van resp. uitleg, discussie, groepswork. Voor praktische suggesties over werkvormen verwijzen we naar S. Ebbens en S. Ettekovén, *Effectief leren*. Groningen, 2005 (tweede druk) en naar S. Ebbens & S. Ettekovén, *Actief leren*. Groningen, 2000.

Algemene doelstelling van de methode

De leerling bezit kennis over taal en taalverschijnselen.

Eindtermen taalkunde

1. De leerling bezit elementaire kennis over taal en taalgebruik.
2. De leerling heeft met behulp van deze kennis verwerkingsopdrachten uitgevoerd.

Leerstof

De kennis over taal en taalgebruik (in het inleidende hoofdstuk *Taal en communicatie* voor 4 vwo samenvattend uiteengezet) richt zich op elementaire begrippen en noties die betrekking hebben op de volgende domeinen en deelgebieden van de taalkunde.

- Taalvariatie (4 vwo)
- Taalverwerving (4 vwo)
- Taalverandering (4 vwo)
- Pragmatiek (5/6 vwo)
- Semantiek (5/6 vwo)
- Grammatica (morfologie en syntaxis) (5/6 vwo)

Specifieke doelstellingen per hoofdstuk

- Taal en communicatie: de leerling kent kenmerken van menselijke taal en kent enkele verschillen tussen mensentaal en communicatie bij dieren
- Taalvariatie: de leerling weet welke taalverschillen er kunnen zijn binnen een taalgemeenschap en weet waardoor taalverschillen binnen een taalgemeenschap veroorzaakt kunnen worden.
- Taalverwerving: de leerling kent drie theorieën die zich bezighouden met het probleem van eerste taalverwerving, kent de perioden van taalverwerving met bijbehorende kenmerken en weet wat tweetaligheid is.
- Taalverandering: de leerling is bekend met de verschillende manieren waarop een taal kan veranderen, kent oorzaken van taalverandering en weet hoe je taalverandering kunt onderzoeken.
- Pragmatiek: de leerling kent de regels volgens welke communicatie verloopt en weet hoe het komt dat taalgebruikers elkaars bedoelingen kunnen begrijpen.
- Semantiek: de leerling weet welke betekenis verschillende soorten taalelementen kunnen hebben en hoe betekenissen zich tot elkaar verhouden. De leerling is bekend met de invloed van taal en cultuur op elkaar en met de manier waarop sprekers de betekenis van taal opslaan en verwerken.
- Grammatica: de leerling kent belangrijke principes van woordvorming en zinsbouw.

Verwondering over taal wekken

Hoe zorg je dat de leerdoelen worden vertaald in uitdagende leervragen en hoe zorg je ervoor dat dit de leervragen van de leerlingen zelf worden?

Een goede manier is het wekken van verwondering: de vanzelfsprekendheid doorbreken om intrinsiek te motiveren. Die motivatie ontbreekt veelal, omdat leerlingen niet bekend zijn met de ‘wereld’ achter het betreffende onderwerp. Ze vinden een onderwerp daarom snel saai of vanzelfsprekend. Het leerproces kan beginnen met verwondering naar aanleiding waarvan enkele vragen opkomen, die gezamenlijk beantwoord worden. Vervolgens kan de stof toegepast of verwerkt worden.

Voorbeelden startvragen en beweringen om verwondering te wekken:

- Is de zin *Hun hebben het gedaan* fout?
- Hoe komt het dat een kind van vier al zo goed een taal spreekt?
- Verdwijnt het ABN?
- Is een Goois accent netter dan een Drents accent?
- Waarom kun je van plastic glazen spreken?
- Is de taal van mannen beter dan de taal van vrouwen?
- Iedereen gebruikt taal en kan er dus over oordelen.
- Wie aan de spelling komt, komt aan de taal.
- Een woord als *achtien* bestaat uit 8 letters, maar slechts uit 5 klanken. Een woord bestaat nooit uit meer klanken dan letters.
- De taal van dieren is in veel opzichten dezelfde als de taal van mensen.

In het lesprogramma Nederlands

De *beschikbare vrije ruimte* voor de bovenbouw van het vwo is 48 uur (dat is 10% van de totale studielast voor Nederlands). Er is dus in principe zo'n 7 uur per hoofdstuk beschikbaar. Wanneer de hele methode wordt doorgewerkt: 28 uur in 4 vwo en 21 uur in 5 en/of 6 vwo. Gecombineerd met spreek-, lees- en schrijfvaardigheid of in plaats van deze onderdelen, is meer tijd te besteden.

Een *schoolexamen* taalkunde kan in aansluiting op de behandelde stof (inclusief vragen en opdrachten) ingericht worden. De vorm zou kunnen variëren van het schrijven van een betoog naar aanleiding van taalkundig gezien tegenstrijdige uitspraken (bijvoorbeeld bij de hoofdstukken Taalverandering, Taalverwerving of Taalvariatie) tot het geven van grammaticaal commentaar bij bepaalde teksten of constructies (bijvoorbeeld bij de hoofdstukken Grammatica of Semantiek). Met deze manier van toetsen wordt de kennis van één onderdeel getest, de leerlingen zijn uiteraard van tevoren niet op de hoogte van het onderdeel dat getoetst wordt. Indien liever alle onderwerpen aan de orde gesteld worden in een schoolexamen, zou een multiplechoice-examen gemaakt kunnen worden waarin verschillende uitspraken over taalkunde door de leerlingen op juistheid moeten worden beoordeeld.